

ÁJINIYAZ SHÍGARMALARÍNDÁ PREDIKATIV SÓZLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Eshberdiev Fayzulla Atagullaevich
Berdaq atındaǵı QMU

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703841>

Annotaciya. Maqalada til biliminde predikativ sózlerdiŇ izertleniwi, olardıŇ túrkiy tillerde ayırıqsha sóz shaqabı sıpatında qaralǵanı haqqındaǵı pikirlerge múnásibet bildirilgen. Sonday-aq, Ajiniyaz shıǵarmalarında predikativ sózlerdiŇ qollanıw ózgeshelikleri analiz etilgen.

Tayanısh sózler: predikativ sózler, sóz shaqabı, bayanlawısh, sinonim.

Аннотация. В статье рассматриваются об изучении предикативных слов и их роль в качестве самостоятельных частей речи в тюркских языках. Также обсуждается использование предикативных слов в произведениях Ажинияза.

Ключевые слова: предикативные слова, части речи, сказуемое, синоним.

Annotation. The article argues that the study of predicative words is based on the fact that they are also considered a separate Word category in Turkic languages. Also mentioned is the use of predicative words in the works of Ajiniyaz.

Key words: predicative words, parts of the speech, subject, synonym.

Qaraqalpaq til biliminde predikativ sózler ele arnawlı túrde izertlenbegen. Túrkiy tillerdegi, sonday-aq qaraqalpaq tilindegi bar, joq sózleri keyingi dáwirlerde ayırım túrkiy tillerde arnawlı izertlenip, predikativler degen atama menen óz aldına ayırıqsha sóz shaqabı sıpatında qaralıp kiyatır [Хэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы, 1994: 407].

Házirgi qaraqalpaq til biliminde bar, joq, kerek, zárúr, dárkar, tiyis, lazım sózleri bayanlawıshlıq sóz shaqabı (predikativler) dep atalıp, olar mánisine qaray barlıq hám joqlıq mánili sózler hám minnetlilik mánili sózler dep eki toparǵa bólip úyrenilip kiyatır [Хэзирги қарақалпақ әдебий тили, 2010: 207].

Ózbek til biliminde tastıyqlawshı-biykarlawshı mánisin bildiretuǵın awa, joq sózleri ózine tán mánilik ózgeshelikleri tiykarında semantikalıq-funkcional qáliplesken sóz-gáplerdiŇ ayırıqsha bir toparı sıpatında ajıratıp qaralǵan. [Бобокалонов Р. 2000: 9]. Ayırım miynetlerde bolsa «barlıqtı bildiriwshı gápler» degen termin ulıwma atama sıpatında qollanılp, bar hám joq sózleri barlıqtı bildiriwshı sózler toparında qarastırılǵan. [Нурмонов А. 1992: 63].

Bar, joq, kerek, dárkar, zárúr, lazım sózleri jay atawısh bayanlawısh retinde jiyi qollanıladı. BulardıŇ bar, joq sózlerinen bolǵanları bir nárseniŇ bar yamasa joq ekenin,

kerek, dárkar, zárúr, lazım sózleri minnetlilik, zárúrlilik mánilerin ańlatadı. Bunday sózler Ájiniyaz shayırdıń shıǵarmalarında hár qıylı mánilerde qollanılgan. Mısalı:

Qosa bersem qıyatta da qızlar bar,
Ashamaylı qızı Biybizada bar,
Qándeclide Jipek degen qızlar bar,
Alarnıń bárshesi sendin sadaǵa («Sadaǵa»).

Bayımbettiń insanlıqqa sanı joq,
Onda húrmet eter aǵa ini joq,
Oǵan ráhmet aytar qáwenderi joq,
Onı kórip árman bilen ótersen.

Kóp aytıwǵa qosıqtı da hal kerek,
Házlik kerek, máslik kerek, mal kerek,
Kátqudaǵa tuwrı soqpaq jol kerek,
Jol bolmasa, árman bilen ótersen («Ótersen»).

Ómir berse ishi-tısı ármanlı,
Ne dárkar súrmesen besh kún dáwrandı,
Shóllerde yúǵúrgán ahıw-jáyrandı,
Sayad alǵan sheńli dáwrán bolmadı («Dáwrán bolmadı»).

Ájiniyaz shayırdıń shıǵarmalarında «bar» sózi buyırıw, siltew mánisinde de qollanılgan. Mısalı:

Er jigittiń jarasıǵı yar degen,
Merekede kórip, «úyge bar» degen,
«Bolıp júrmen saǵan ahıw-zar» degen,
Kónil bergen qarıdarım aman ba («Aman ba»).

Awılǵa bar desem de baralmassañ,
Barsañ da úy sırtına kele almassañ,
Hajeke, toyxanada maqtansañ da,
Kónil bergen qarıdarım aman ba («Aman ba»).

Sonday-aq, bar sózi baylanıstırıwshı a elementi arqalı tákirarlanıp ta qollanıladı.

Mısalı:

Bahadurı bardur yúzge sára-sár,
Xudadın ózgádin qılmas qawátar,
Yúz yigitke tánha ózi barabar,
Házireti Áliy kibi sherler bardur («Bardur»).

Qız bolǵannıń bári barabar emes,
Jaqsı qız hárkimniń sózine ermes,

Yarıdan ğayrıǵa kewilin bermes,

Yúrseń ház eterseń shunday qız bilán («Hár kim»).

«Bar» sózi bar bolıw mánisinde de qollanıladı. Bar bol – jumıs islep atırǵan adamǵa harmasın aytqanda oǵan qaytaratuǵın juwap mánisinde paydalanıladı. Sonday-aq bar bolıw sóz dizbegi – dúnyaǵa keliw, payda bolıw, kózge kóriniw mánilerinde de qollanıladı. Mısalı:

Yoq edim bar boldım, kámala keldim,

Minip árebi atlar, dáwrarlar súrdim,

Nanıńdı kóp jedim, ráhátin kórdim,

Xosh aman bol, bizden qaldıń, Bozataw («Bozataw»).

Bar sózi is-háreketiń baǵdarlanıwındaǵı tamamlanǵanlıq mánisin bildirip, jay bayanlawısh boladı. Mısalı:

Bir úyge bardım men bolay dep mehman,

Atnı baylap kirdim úyge shul zaman,

Bir kempir buyırdı kelinim Gúljan,

Úyge otın alıp kel dep, sáwdikim («Gúljan»).

Joq sózi bir nárseni biykarlaw mánisinde qollanıladı. Mısalı:

Bahası joq hasıl zattıń,

Parqı kándur azamattıń,

Qádiri bolmas jaqsı attıń,

Piyada jol aspaǵansha («Arjaǵında bolmaǵansha»).

Ózim barda bola berdi irkinish,

Paydası joq qılǵan menen ókinish,

Hár nárseni oylay bermey tur tınısh,

Ólmesem bararman elge, dilbárim («Dilbárim»).

Joq sózine sóz jasawshı affiksler jalǵanıwı arqalı jańa sózler jasaladı. Mısalı:

Dúnyada Ziywardek dártli kishi yoq,

Biydártliniń anıń bilán ishi yoq,

Yalǵanshıda zárre kónil xoshi yoq,

Joqshılıqtan hárdem sheker záhmeti. («Hár jerlerde dilgir mútáj bolsańız»).

Bul mısalda joqshılıq sózi kambaǵallıq, jarlılıq, gedeylik mánilerin bildirip atlıq sóz shaqabı xızmetinde qollanılıp tur.

Bar, joq sózleri bardur, bardı, joqdur, yoqtı, yoqdur formalarında da qollanıladı. Mısalı:

Begler táriyp etsem qalpaq yurtını,
Hup ájep tamasha elleri bardur. («Bardur»)
Basın qağıp jilwá bilán naz etken,
Bağlardıń ishinde qızları bardı («Ellerim bardı»)
Kórsetse tınlamas májazı ájdat,
Gúmansız, iymanı joqdur biyshafqat,
Húkimini shárxilep, qızı Xalmurat,
Mustafa shariyatın buzışın kóriń («Kóriń»)
Kórgen arzı sheker, kórmegen háwes,
Kórseń jas jismińdi áyleydi qápes,
Beglikti jay qıldı mańgıt-keneges,
Ishre sendey janan yoqtı, Biybigúl («Biybigúl»)
Yúzińni kórgenniń yoqdur ármanı,
Qıya baqışlarıń dárttiń dármanı.
Jámshiydiń zúbdási ol Abdulla xanı,
Hám Nayıb qul begi sendin sadağa («Sadağa»).

Bar, joq sózleri substantivlesip kelgende baslawısh, tolıqlawısh, pısıqlawısh wazıypasın atqarıp keledi. Mısalı:

Hár yigit qalta jiberse, toltırıplar shay salur,
Ústine kelse ğaniymi, qaysı biriden taysalur,
Ágerki kelsálár mehman, álin qawsırıp qarsı alur,
Barını mehmandın ayamay, dástúrqańın keń jayur,
Bársheden aĝla, seniń húsni-jamalıń, qız Oraz («Qız Oraz»)
Dilbarım dep końil berdim ózińe,
Wáfalar qılmadıń aytqań sózińe,
Sen ketken soń Ájiniyazdıń ózine,
Seniń joĝıń júdá ótti, sáwdikim («Gúljan»).

Bar, joq sózleri, kóbinese, kómekshi hám tolıqsız feyiller menen dizbeklesiwi arqalı máhállik mánige iye boladı hám subyekt is-háreketiniń belgili bir waqıtta, máhálde bolıp ótkenligin bildiredi. Mısalı:

Ol úyde bar eken, bir-eki janan,
Kirpigi oq kibi, qashları káman,
Kiygen kiyimleri misli zaĝpıran,
Qozĝalıp ornınan turdı, yaranlar («Yaranlar»).

Kerek, zárúr, dárkar sózleri tolıqsız feyiller menen dizbeklesip qospa atawısh bayanlawısh boladı. Mısalı:

Qaraǵay, qayıń aǵash, terek emes,

Elińe sıbay qondım erek emes,

Tusıńa qızbeken dep kelip edim,

Maǵan da sendey qatın kerek emes (Ájiniyazdıń qız Meńesh penen aytısı. «Toydaǵı aytısı»).

Predikativ sózler ataw hám iyelik sepliginde atlıq sózlerdiń aldında kelip, anıqlawıshlıq xızmet atqaradı. Bul sózler -lı/-li, -sız/-siz sóz jasawshı affiksleriniń jalǵanıwı arqalı qatnaslıq kelbetlik túrinde anıqlawıshlıq wazıypada keledi. Mısalı: Alıs-jaqındı bilmese,

Keyninde kózge ilmese,

Tiyisli haqıńdı bermese,

Aǵayınıń jawǵa megzer («Megzer»).

Kerek, lazım sózleri turaqlı mánisti ańlatatuǵın -ti, -dur affikslerin qabıl etedi.

Mısalı:

Adamdı jaratqan qádir qudayım,

Bendeńe táwekel ráhim kerekti,

Panahında qup saqlańız ilahim,

Bir basqa bir ólim bolsa kerekti («Kerekti»).

Áwel kúnda xosh yigitke,

Bir ájayıp at kerekdur,

Mehman xızmet etmáǵa,

Sońıra qol-qanat kerekdur («Kerekdur»).

Qız ózin gıznamák lazımdur bilsáń,

Biyǵayat, ayib yerur, biypárwa yúrsáń,

Bir yigittiń atın, jónin jay kórseń,

Áliń bılǵap, qushaq ashtıń, Madawar («Madawar»).

Kerek, lazım, dárkar hám t.b. sózler óz ara sinonimlik qatardı quraydı. Bular ayılǵan oy-pikirge talap qoyıw, zárúrlilik, minnetlilik, sonday-aq, oy-pikirdiń iske asıw yamasa aspawına sóylewshiniń kózqarasın bildirip bayanlawısh funkciyasın atqaradı. Mısalı:

Bahadır ǵoshshaq jigitke,

Xalıqqa málim batır mártke,

Bárdash berer qayǵı dártke,

Janajan ǵardashı kerek («Kerek»).

Zeyni áylep hár nıshana túshmáǵa,

Kónil qoyıp párwaz etip ushmağa,
Ġam-qayǵıw, qápeste kónlin ashmağa,
Sonda dárkar shiyrin sózdiń lázzeti («Hár jerlerde dilgir mútáj bolsańız»).

Bul maqalada Ájiniyaz shıǵarmalarındaǵı predikativ sózlerdiń mánilik hám qollanılıw ózgeshelikleri analiz etildi. Shayır shıǵarmalarındaǵı predikativ sózlerdi statistikalıq jaqtan tallap úyrengende bar, joq, kerek sózleriniń kóp, al dárkar, tiyis, zárúr sózleriniń siyrek qollanılǵanlıǵı belgili boldı.

Solay etip, predikativ sózlerdiń gáptiń sońında bayanlawısh xızmetinde jiyi qollanılıwın esapqa alıp, olardı óz aldına sóz shaqabı retinde alıp qaraw ushın ele de tereńirek izertlew júrgiziw kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Бобокалонов Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шакланган сўз-гаплар. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2000.
2. Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992.
3. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикаси. – Нөкис: Билим, 1994.
4. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тили. – Нөкис: Билим, 2010